

УСНА ІСТОРІЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ТЕОРЕТИЧНОЇ АРХЕОЛОГІЇ

У статті йдеться про використання методу усної історії у дослідженні радянської теоретичної археології 1970-х – початку 1990-х років. Наводяться та аналізуються конкретні результати застосування методу на практиці щодо вивчення історії підрозділів, які займалися зазначеною проблематикою, у наукових установах Києва та Ленінграду / Санкт-Петербурга. Окреслюються напрямки для подальшої роботи.

The article deals with using the oral history method in studies of Soviet theoretical archaeology of the 1970s – beginning of the 1990s. There are exemplified and analyzed concrete results of this method applying in practice in researches of history of scientific institutions departments that studied specified problems in Kiev and Leningrad / St-Petersburg.

Незважаючи на те, що археологія та власне писемна історія – це споріднені науки, вивчення історіографії в них відбувається зовсім по-різному. За часів Російської імперії, а згодом СРСР, окремі наукові розвідки, присвячені історії археологічної науки, її наукових інституцій або біографіям видатних вчених зустрічалися з самого початку, проте були вкрай нечисленними. Більш-менш масовими вони стають у 1980-ті роки. Але справжній бум досліджень з історії археології відбувся вже після розпаду Радянського Союзу – у Росії в 1990-ті, в Україні – на початку 2000-х. І хоча сьогодні в обох країнах регулярно захищаються кандидатські дисертації, а у наших сусідів – і докторські, проводяться наукові конференції, проте в жодній науковій установі на всьому пострадянському просторі, немає окремих підрозділів, чия діяльність безпосередньо пов'язана з дослідженням у галузі історіографії археології. Якщо говорити про тематику досліджень, то найбільша кількість розвідок, присвячена дореволюційній археології [8; 13; 17], значно менша – науці 1920 – 30-х років [1; 14; 18], а ті, які стосуються 1960 – 80-х можна порівняти на пальцях [4]. А між тим, саме цей час можна вважати "зоряним часом" радянської археології, коли дослідження набули нечуваних масштабів, а вибух теоретичних розробок можна порівняти з яскравим явищем на Заході – появою англо-американської " нової археології". Останній, до речі, науковцями приділено значно більше уваги [5; 7; 19]. Заповнити цю лакуну і покликані дослідження автора, присвячені історії радянської теоретичної археології 1970-х – початку 1990-х років.

В останнє десятиліття все більшої популярності набуває вивчення усної історії. Так, в Україні вже з'явилися спеціальні наукові інституції, які спеціалізуються на усно-історичних дослідженнях, зокрема, центри усної історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г. Сковороди та багатьох інших. У 2006 році була створена Українська асоціація усної історії. На сьогодні завершені або тривають чисельні дослідницькі проекти з даної проблематики. Отже, можна говорити, що на початку XXI століття в нашій країні відбулося становлення окремого нового напрямку.

Вже є публікації з оглядом становлення усноісторичних досліджень в світі, розглядається їх сучасний стан в Україні та проблеми методології [3; 9; 12; 15]. Хотілось би звернути увагу на особливість викладу історії напрямку. Так, у статті Т. Пастушенко розглядається становлення усноісторичних досліджень та їх особливості в США, Британії, Італії, Німеччині та Франції, робиться огляд проектів, що реалізовувалися в сучасній Україні. Підходять західних дослідників і сучасні українські проекти розглядаються і в статті О. Марущак. Проте в обох матеріалах жодного слова немає про спроби застосування методу усної історії в СРСР, хоч вони і мали місце.

Такі приклади усноісторичних студій радянської доби навидить у кандидатській дисертації, присвяченій усній історії науки, російська дослідниця Марія Мокрова

[10, 12–16]. Зокрема, вона зазначає, що перший досвід збору спогадів представників наукової інтелігенції мав місце в Новосибірську ще в 1969–1973 роках, щоправда, аудіо запис тоді не використовувався, а лише проводилося анкетування з широкого кола питань [16]. Початок використання магнітофону для збору відомостей про історію культури та науки XX ст. пов'язаний з діяльністю В.Д. Дувакіна, який протягом 1970 – 1982 років записав бесіди більше ніж з 800 респондентами щодо наукового життя та роботи професорів МДУ. Однак широким науковим колам про цей проект стало відомо тільки наприкінці 1980-х – вже після смерті науковця [2]. Також тоді мали місце й інші проекти зі збору усної інформації.

Тема історії науки займає у російських колег провідне місце і сьогодні. Проте у переліку реалізованих українськими науковцями дослідницьких проектів з усної історії подібна проблематика не зустрічається [12, с. 13–15;]. У нашій країні переважають теми, на які є або суспільне замовлення, або фінансування, здебільшого західне. Більший тематичний діапазон проектів у Росії можна пояснити наявністю системи державних дослідницьких грантів. В Україні такі можливості отримання фінансування, на жаль, відсутні. Однак проблема використання методу усної історії у дослідженні історії науки залишається актуальною і в нашій країні, хоча їй і не приділяється належної уваги.

За останні двадцять років наукова спільнота зазнала серйозної трансформації, що найбільше торкнулася галузей, пов'язаних з ВПК. Внаслідок економічних негараздів багато вчених або пішли з науки, або емігрували, деякі наукові школи взагалі припинили своє існування. І якщо в українській історичній науці історіографії завжди приділялася належна увага, то в багатьох інших галузях якісні історичні студії зустрічаються рідко. Тому проведення подібних досліджень могло б зберегти для майбутніх поколінь багато цікавої та корисної інформації. На жаль, така ж трагічна доля в Україні спіткала і теоретичну археологію.

Під теоретичною археологією автор розуміє галузь археологічної науки, об'єктом вивчення якої є методологія археологічного пізнання. У СРСР теоретична археологія остаточно оформилася у 1970-ті роки. Це пов'язано із дискусією щодо об'єкту і предмету археології, що тривала в радянській науці з 1972 до 1992 рік [11]. У цей час сформувалися три великі дослідницькі центри: Ленінград, де теоретичні проблеми розроблялися методологічним семінаром Ленінградського відділення інституту археології АН СРСР (ЛВИА), проблемним семінаром кафедри археології історичного факультету ЛДУ імені А.О. Жданова, сектором музейної інформатики Державного Ермітажу; Київ, де в Інституті археології (ІА) АН УРСР було організовано перший в СРСР відділ теорії та методики археології; Москва, де в Інституті археології АН СРСР діяв методологічний семінар, а згодом також було сформовано відділ теорії та методики археології. Окрім згаданих центрів окремі дослідники працювали в інших містах, зокрема у Свердловську, Іркутську, а в кінці 1980-х ще одним центром стає Ново-

сибірськ. Із розпадом СРСР і смертю деяких провідних фахівців теоретичні розробки пішли на спад. Так, у Києві після смерті В.Ф. Генінга у 1993 р., створений ним відділ проіснував декілька років і був закритий. Сьогодні в Україні теоретичні розробки в галузі археологічної методології припинилися повністю.

Під час роботи над даною темою автор стикнувся із незадовільним станом джерельної бази та недостатньою розробкою питань історіографії. На пострадянському просторі єдиним дослідником, хто розробляє подібну проблематику, є відомий археолог-теоретик та історіограф Л.С. Клейн. Однак він сам був активним учасником досліджуваних подій, тому його оцінки діяльності опонентів часто суб'єктивні і упереджені [7, с. 23].

Джерела з історії теоретичної археології можна поділити на три великі групи: архівні документи, опубліковані джерела та усна історія. На даний момент автор займається активними дослідженнями щодо історії теоретичної археології в Києві та Ленінграді / Санкт-Петербурзі. Вже опрацьовано документи з Рукописного архіву Інституту історії матеріальної культури (ІІМК) РАН, які пов'язані з діяльністю методсеминару ЛВІА у 1974–1987 роки – всього 26 одиниць зберігання. Серед них, протоколи засідань, плани роботи, звіти тощо. Серед опублікованих джерел – інформаційні повідомлення в журналі "Радянська археологія" про роботу методсеминару та опубліковані в окремих збірках чи у вигляді статей тексти доповідей, виголошених під час засідань.

Що стосується другої установи, де в 1970-ті роки тривала розробка теоретичних проблем – ЛДУ імені А.О. Жданова, то архівні матеріали щодо функціонування проблемного семінару не збереглося. Проте цінна інформація міститься в мемуарах Л.С. Клейна [6] та деяких теоретичних публікаціях учасників семінару.

Подібна ситуація склалася і з джерелами з історії діяльності відділу теорії та методики археології ІА АН УРСР. Матеріали діловодного архів ІА НАНУ з 1975 року – по наш час і досі не розібрані. Проте автор отримав можливість ознайомитися з ними. У Науковому архіві ІА НАНУ знайшлася лише невелика кількість документів, пов'язаних з діяльністю досліджуваного відділу. Це матеріали планових тем (обґрунтування, тематичні плани, звіти про виконання) та декілька коротких звітів про діяльність відділу у кінці 1980-х. (Правда, нещодавно в ході одного з інтерв'ю з'ясувалося, що матеріали з особистого архіву В.Ф. Генінга були передані до Рукописного архіву ІІМК, але з того часу автор ще не мав можливості дізнатися хоч-якусь інформацію про їх стан.)

Таким чином, записи усної історії є цінним, а іноді чи не єдиним джерелом з історії теоретичної археології в Києві та Санкт-Петербурзі. На вивчення цієї цікавої і корисної теми і націлений проект, що з серпня 2011 року реалізується автором за власної ініціативи без будь-якої підтримки жодної установи.

На кінець травня 2012 року в особистому аудіо архіві автора міститься 21 запис інтерв'ю з археологами з Санкт-Петербургу, Києва та Кишиневу. З них 11 записів стосуються діяльності у галузі теоретичної археології трьох згаданих установ Ленінграду, та 10 – діяльності відділу теорії та методики археології ІА АН УРСР.

У Києві були опитані теперішні та колишні співробітники ІА НАН України та викладачі кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серед інститутських науковців опитані як співробітник досліджуваного відділу (3 людини), так і їх колеги, які працювали поруч (5 чоловік). Одне інтерв'ю було проведене з донькою В.Ф. Генінга – Л.В. Чижовою. Вік опитаних – від 50 до 70 років, серед них 8 чоловіків і 2 жінки.

У Санкт-Петербурзі опитано сім теперішніх наукових співробітників ІІМК, двоє викладачів Санкт-Петербурзького університету (1 колишній) і по одному співробітнику Державного Ермітажу та Інституту культурної спадщини АН Республіки Молдова. (Дергачов В.А. на початку 1970-х навчався в Ленінграді). Усі респонденти – чоловіки віком від 52 до 85 років. Більшість опитаних навчалися в 1970-ті роки в ЛДУ, брали активну участь і в університетському семінарі, і часто були на засіданнях методсеминару ЛВІА.

Опитування здійснювалося методом структурованого та напівструктурованого інтерв'ю та ставило за мету вирішення наступних дослідницьких завдань:

- здійснити реконструкцію подій – відтворити життєдіяльність наукових підрозділів або семінарів;
- пояснити або уточнити факти, відомі з інших джерел;
- отримати інформацію щодо загальної атмосфери у тогочасному суспільстві, зокрема про наявність цензури або ідеологічного тиску;
- пролити світло на міжособистісні стосунки у науковому середовищі, простежити їх вплив на перебіг подій;
- з'ясувати особливості суб'єктивного сприйняття подій їх безпосередніми учасниками.

Автором було розроблено 4 опитувальника: щодо діяльності відділу теорії та методики ІА АН УРСР, сектору / відділу музейної інформатики Ермітажу, методологічного семінару ЛВІА АН СРСР, проблемного семінару кафедри археології ЛДУ імені А.О. Жданова, останній – у двох варіантах: для учасників семінару і для його керівника – Л.С. Клейна.

Попередньо можна сказати, що завдяки реалізації проекту отримано важливі результати. Перш за все, це – цінна інформація, що містить відомості, відсутні в інших джерелах, зокрема щодо функціонування методсеминару ЛВІА в кінці 1960-х – на самому початку 1970-х; про перші роки роботи групи молодих науковців під керівництвом В.Ф. Генінга, які займалися впровадженням комп'ютерів в археологічних дослідженнях тощо. Також вдалося зібрати відомості щодо змісту бесід, які в 1970–80-ті роки вели у неформальній обстановці археологи-теоретики, з'ясовано які саме зарубіжні та вітчизняні концепції обговорювалися, визначити ступінь їх популярності.

Окремі питання опитувальника торкалися суспільної сфери СРСР. Завдяки їм стало можливим з'ясувати суб'єктивне сприйняття ученими офіційної ідеології та їх відношення до неї. Не менш важливими є відомості, що дозволяють зрозуміти міжособистісні стосунки у науковому середовищі того часу, адже вони дуже часто не відображалися в офіційних документах, але впливали на перебіг подій.

Під час проведення опитування автор також зіткнувся і з певними проблемами. Головною з них є низька обізнаність українських археологів з сутністю методу усної історії та загальне скептичне ставлення до історії та методології археології. Тому багато часу уходило на вмовляння взяти участь в опитуванні, що вдавалося далеко не завжди. У якості причин відмови деякі науковці називали страх щодо можливих негативних наслідків, небажання порушити минуле, побоювання, що інтерв'ю може бути перекручене, а деякі навіть висловили думку, що автор "збирає плітки замість того, щоб займатися справжніми дослідженнями", себто проводити розкопки.

Разючим контрастом було ставлення колег з Санкт-Петербургу. Автор не почув жодної відмови. Єдиною проблемою був брак часу, адже проведення інтерв'ю треба було поєднувати з архівною роботою, а час перебування був обмежений. У результаті за тиждень в

Санкт-Петербурзі було зібрано стільки ж інтерв'ю, скільки до того в Києві за три місяці.

Гальмує проведення досліджень з усної історії радянської археології відсутність фінансування. Через це неохопленою дослідженням залишається Москва, проте автор сподівається, що цю проблему вдасться вирішити. Також чекає на продовження і дослідження в Санкт-Петербурзі.

Тому в майбутньому автор збирається збільшити кількість зібраних інтерв'ю, які стосуються історії наукових установ Києва та Санкт-Петербургу, і довести їх до півсотні. Наступним кроком буде розширення географії досліджень, і включення до неї Москви. Зокрема планується опитування співробітників Інституту археології РАН щодо функціонування методсемінару ІА АН СРСР в 1970–80-ті роки та роботи відділу теорії і методики археології у другій половині 1980-х. У якості експерименту буде здійснено спробу проведення інтерв'ю за допомогою Інтернету з використання системи зв'язку Skype.

Зібрані матеріали автор планує опублікувати у розвідках, присвячених історії кожної установи, де займалися дослідженнями в галузі теоретичної археології, а також використати для вивчення особливостей сприйняття окреслених подій учасниками з різних наукових центрів та спроби пояснення виявлених відмінностей.

Отже, історія археології сьогодні залишається маловивченою у порівнянні з історіографією писемної історії. В Україні остаточно відбулося формування та організаційне оформлення окремої галузі – усної історії. Проте серед реалізованих в нашій країні проектів немає жодного, який торкався історії науки, хоча ця тема є актуальною. Досліджуючи історію радянської теоретичної археології 1970-х – початку 1990-х поряд із традиційними джерелами автор почав використовувати матеріали, зібрані методом усної історії. Цей дослідницький проект триває й сьогодні. Вже зібрано 21 інтерв'ю щодо функціонування підрозділів наукових установ Києву та Санкт-Петербургу (тоді Ленінграду), де у зазначені роки займалися розробкою проблем археологічної методології.

Отримана в результаті опитування інформація дозволяє значно доповнити архівні та опубліковані джерела, які є фрагментарними, а іноді просто відсутні. Було з'ясовано як просто нові факти щодо історії теоретичної археології, так і здобуто цінні відомості про осо-

бливості сприйняття науковцями офіційної ідеології в ті часи, ідеологічного тиску та цензури. Набута інформація буде опублікована в окремих розвідках присвячених історії кожної з наукових установ, де розроблялися проблеми теоретичної археології.

У подальших дослідженнях автор має намір продовжити збір матеріалів з цієї теми в Києві та Санкт-Петербурзі, а також розширити географію пошуку – включити до неї Москву. У якості експерименту планується спробувати провести дистанційне інтерв'ю за допомогою системи Skype.

1. Генинг В.Ф. Очерки по истории советской археологии. У истоков формирования марксистских теоретических основ советской археологии. 20 – первая половина 30-х годов. – К., 1982. 2. Дувакин В.Д. О моей работе на кафедре Научной информации МГУ // Археологический ежегодник за 1989 год. – М., – 1990. – С. 306–313. 3. Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади // Україна модерна. – 2007. – № 11. 4. Клейн Л.С. Феномен советской археологии. – СПб., 1993. 5. Клейн Л.С. Новая Археология (критический анализ теоретического направления в археологии Запада). – Донецк, 2009. 6. Клейн Л.С. Трудно быть Клейном: Автобиография в монологах и диалогах. – СПб., 2010. 7. Клейн Л.С. История археологической мысли: в 2 т. – СПб., 2011. – Т.2. 8. Лебедев Г.С. История отечественной археологии. 1700–1917. – СПб., 1991. 9. Марущак О.В. Дослідження усної історії та пам'яті: "постпозитивістські" підходи // "Гілея: науковий вісник": Збірник наукових праць. – Випуск 43 (1) – 2011. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_43/Gileya43/F12_doc.pdf 10. Мокрова М.В. Устная история науки: от историографических традиций к комплексному источниковедению. – Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09: М., 2004. 11. Палієнко С.В. Дискусія щодо статусу археології в радянській науці (друга половина 80-х – початок 90-х рр.) // Часопис української історії. – 2009. – Вип. 11. – С. 90–95. 12. Пастушенко Т.В. Метод усної історії та усноісторичні дослідження в Україні // Історія України. – 17–18 (657–658), травень, 2010 – С. 10–15. 13. Платонова Н.И. История археологической мысли в России. Вторая половина XIX – первая треть XX века. – СПб., 2010. 14. Свешникова О.С. Советские археологи в поисках первобытной истории. Историческая интерпретация археологических источников в советской археологии 1930–1950-х гг. – Омск, 2009. 15. Склокін В., Реброва І. Усна історія в Україні: заповнення "ближніх плям" чи методологічний переворот? // Схід/Захід: Історико-культурна збірка. – Вип. 11–12. – Х., 2008. – С. 391 – 405. 16. Соскин В.Л., Осташко Т.Н. Из опыта собирания воспоминаний представителей советской интеллигенции Сибири // Археологический ежегодник за 1973 год. – М., 1974. – С. 341–343. 17. Формозов А.А. Очерки по истории русской археологии. – М., 1961. 18. Формозов А.А. Русские археологи в период тоталитаризма. Историографические очерки. – М., 2004. 19. Шутелева И.А. "Новая" процессуальная археология: история появления и развития, современное теоретико-методологическое наследие. – Уфа, 2010.

Надійшла до редколегії 13.03.12

Т. Пастушенко, канд. іст. наук

ПІЗНАВАЛЬНО ПРИВІЛЕЙОВАНИЙ СТАТУС "ЖЕРТВИ" У ДОСЛІДЖЕННЯХ ТОТАЛІТАРНИХ СУСПІЛЬСТВ: ВІД "АБСОЛЮТНОЇ ЖЕРТВИ" ДО "ЖЕРТВИ, КОТРА БОРЕТЬСЯ"

У сучасних усноісторичних проектах, особливо у країнах з тоталітарним минулим, переважають інтерв'ювання людей, які були очевидцями чи стали жертвами різного роду насильств, злочинів, несправедливості або належать до змаргіналізованої частини суспільства. У статті наведені приклади життєвих історій колишніх оstarбайтерів, в'язнів концтаборів, військовополонених, в яких представлені різноманітні варіанти інтерпретації стереотипного образу "жертви".

Interviewing of people who have been victims of all kinds of violence, crime, injustice, or who belongs to marginal communities is prevalent in modern oral history projects, especially in countries with totalitarian past. The article gives examples of life stories of former Ostarbeiters, concentration camp prisoners, prisoners of war, which represent the different interpretation of the stereotypical image of the "victim".

У сучасних усноісторичних проектах, особливо у країнах з тоталітарним минулим, переважають інтерв'ювання людей, які були очевидцями чи стали жертвами різного роду насильств, злочинів, несправедливості або належать до змаргіналізованої частини суспільства. Зокрема в Україні – це проекти збору свідчень про Голодомор, Голокост, жертв сталінських репресій, депортацій і переселень, оstarбайтерів, військовополо-

нених, інших учасників та свідків війни тощо. У цьому контексті доводиться говорити про пізнавальне привілеювання жертви в сучасних гуманітарних дослідженнях (Ева Доманська) [10]. Загальною тенденцією більшої подібності проектів є прагнення (як в оповідачів так і у дослідників) до віктимізації травматичного досвіду свідків. Власне дослідження досвіду страждань і є основним об'єктом зацікавлення істориків.